

Kontrabas u orkestru na prijelazu iz klasike u rani romantizam - osamostaljivanje dionice

---

Slogar, Fran

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Academy of Music / Sveučilište u Zagrebu, Muzička akademija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:116:129108>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-14**

Repository / Repozitorij:

[Academy of Music University of Zagreb Digital Repository - DRMA](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU MUZIČKA AKADEMIJA

VI. ODSJEK

FRAN SLOGAR

KONTRABAS U ORKESTRU NA PRIJELAZU
IZ KLASIKE U RANI ROMANTIZAM –
OSAMOSTALJIVANJE DIONICE

DIPLOMSKI RAD

ZAGREB, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU MUZIČKA AKADEMIJA

VI. ODSJEK

KONTRABAS U ORKESTRU NA PRIJELAZU
IZ KLASIKE U RANI ROMANTIZAM –
OSAMOSTALJIVANJE DIONICE

DIPLOMSKI RAD

Mentor: nasl.izv.prof.art. Nikša Bobetko

Student: Fran Slogar

Ak.god. 2021./2022.

ZAGREB, 2022.

DIPLOMSKI RAD ODOBRILO MENTOR

nasl.izv.prof.art. Nikša Bobetko

Potpis

U Zagrebu, _____

Diplomski rad obranjen 28.06.2022. ocjenom _____

POVJERENSTVO:

1. nasl.izv.prof.art. Nikša Bobetko _____

2. izv.prof.art. Ivan Novinc _____

3.red.prof.art. Anđelko Krpan _____

OPASKA:

PAPIRNATA KOPIJA RADA DOSTAVLJENA JE ZA POHRANU KNJIŽNICI MUZIČKE
AKADEMIJE

SADRŽAJ

SAŽETAK

1	UDVOSTRUČAVANJE DIONICE	1
1.1	Franz Joseph Haydn.....	1
1.2	Wolfgang Amadeus Mozart	3
2	Domenico Dragonetti.....	5
2.1	Biografija.....	5
2.2	Utjecaj Domenica Dragonettija.....	7
3	Ludwig van Beethoven.....	9
3.1	Biografija.....	9
3.2	Dionica kontrabasa u simfonijama	11
4	Zaključak.....	16
5	LITERATURA.....	17

SAŽETAK

Ovim radom želim ukazati na utjecaj pojedinaca (umjetnika, muzičara) na razvoj kontrabasa u orkestru koristeći se raznom zanimljivom literaturom. Odvajanje dionice kontrabasa bio je velik i izazovan korak u svijetu glazbe i umjetnosti kao takve. Zahvaljujući pojedincima koji su navedeni u ovom radu, danas možemo uživati u svim blagodatima i mogućnostima koje ovaj instrument nudi. Veliki umjetnici kao što su Haydn, Mozart, Dragonetti i Beethoven, postavili su temelj razvoja kontrabasa. Svojim trudom, radom i vježbanjem, virtuoznost sviranja kontrabasa prvi je pokazao Domenico Dragonetti. Bez sumnje, svojim sviračkim umijećem zadivio je mnoge te je time, na svojevrsan način, započela jedna nova era za kontrabas uopće. Beethovenovim odvajanjem dionice kontrabasa otvaraju se brojna vrata svim znatiželjnicima i entuzijastima koji su svojevremeno utabali put današnjoj primjeni (i namjeni) ovog instrumenta.

The goal of this thesis is to point out the influence of individuals (artists, players) on the development of the contrabass in the orchestra using various interesting pieces of literature. The separation of the contrabass from the violoncello section was a big and challenging step in the world of music and the art of music in general. Thanks to the individuals mentioned in this thesis, today we can enjoy all the potential and possibilities that the contrabass has to offer. Great artists such as Haydn, Mozart, Dragonetti and Beethoven laid the foundations of the development of the contrabass. With effort, hard work and practice, Domenico Dragonetti showed his mastery of the contrabass. Without a doubt he impressed many with his mastery of the instrument and with it he began a new era for the contrabass. The separation of the contrabass from the violoncello section by Beethoven opened many doors to all interested and enthusiastic artists who paved the way to the modern use and purpose of this instrument.

1 UDVOSTRUČAVANJE DIONICE

1.1 Franz Joseph Haydn

Franz Joseph Haydn, portret Thomasa Hardyja

Od prve pojave kontrabasa u orkestru, skladatelji su se oslanjali na udvostručavanje dionice violončela za oktavu dublje. Smatrali su da je ta metoda najugodnija za uklapanje kontrabasa s ostalim gudačkim instrumentima.

1771. godine, Haydn uklanja čembalo iz orkestra te njegovu ulogu preuzimaju kontrabas, violončelo i fagot. Navedeni instrumenti čitaju note iz bas dionice čembala, što se pokazalo kao odlično rješenje dok se nisu pojavili brzi pasaži. Pojavom brzih pasaža, kontrabas nije mogao popratiti u tempu kao violončela, te se pojavila potreba za pojednostavljivanjem dionice.

Rezultat pojednostavljivanja dionice kontrabasa, upravo su prvi znakovi osamostaljivanja dionice. U djelu "Veliki traktat o modernoj instrumentaciji i orkestraciji", Berliozov komentar na skladatelje koji pojednostavljuju dionice glasi: *"Svatko od njih pojednostavljuje na drugačiji način jer nemaju svi iste ideje što se tiče harmonizacije različitih nota. To uzrokuje veliku neorganiziranost i zbunjenost....koja je uvećana taštima naporima samopouzdanih i revnih svirača da savladaju pasaż baš onako je kako je napisan."*¹

---

¹ Berlioz, Hector, Grande traité d'instrumentation et d'orchestration modernes, Op.10 str. 112

Haydn je uspio riješiti problematiku tako što je pisao dionicu kontrabasa i violončela u istom crtovlju, ali kada bi se pojavio težak pasaž za kontrabas, napisao bi "celli" iznad crtovlja. Note kontrabasa pojednostavio je za vrijeme pasaža i obilježavao ih vratom prema dolje. Haydn se i dalje najviše oslanjao na metodu dupliranja za oktavu dublje, ali upravo tim pojednostavljivanjem dionice postao je prvi skladatelj koji je pokazao znakove odvajanja kontrabasa od violončela.

J. Haydn, simfonija br. 90.

U Njemačkoj i Austriji česta je pogreška da se krivo interpretira pojam "basso" koji je u Haydnovoj terminologiji predstavljao bas dionicu cijele partiture, a ne samo kontrabas. Kada je trebao obilježiti kontrabas u partituri koristio je česti austrijski pojam "violone", a nakon 1780. godine upotrebljavao "contrabasso".

1.2 Wolfgang Amadeus Mozart

W. A. Mozart, *Posthumes Portrait*, 1819.

Skladatelji poput Mozarta i Haydna dobro su upoznati s mogućnostima violončela koje je služilo i kao solo instrument, ali kontrabas je ostao zapostavljen. Mozart se striktno drži udvostručavanja dionice, dok je Haydn ipak dao malu šansu kontrabasima. Posljedica toga je da često nailazimo na zahtjevne pasaže gdje bi Haydn vjerojatno napisao pauze ili temeljne tonove određene harmonije.

Zahtjevni pasaži produkt su povezivanja šesnaestinki i tridesetdruginki na jedan potez gudala što je omogućilo bolje vođenje melodijske linije prema glavnoj noti fraze.

W.A. Mozart, *simfonija br. 39*

Mozartova simfonija broj 40 napisana je 1788. godine i pokazuje njegovo zanimanje za umjetnički pokret “*Sturm und Drang*”¹¹. Martin Gustav Nottebohm uočio je 1887. godine da III. stavak Beethovenove 5. simfonije započinje slično kao i Mozartov IV stavak.

W.A. Mozart, simfonija br. 40

Mozartova 41. simfonija (poznatijeg naziva, “Jupiter simfonija”), najveća je simfonija razdoblja bečke klasike. Kao i 40. simfonija, napisana je 1788. godine i imala je veliki utjecaj na Haydna.

Dionica kontrabasa 41. simfonije tehnički je zahtjevna i pokazuje sposobnosti svirača tog razdoblja. Najbolji primjer je u II. stavku “*Andante Cantabile*” gdje su pod jednom lukom čak 24 tridesetdruginke.

W.A. Mozart, simfonija br. 41

¹¹ Umjetnički pokret u književnosti krajem 18. st.

2 Domenico Dragonetti

2.1 Biografija

Domenico Dragonetti

Profesionalni muzičar koji je radio u Londonu preko 50 godina. Rođen 1763. godine u siromašnoj obitelji u Veneciji. Otac mu je vjerojatno bio brijač. Neki izvori govore da je čak bio kontrabasist i gitarist. Bez obzira na njegov posao, bio je slabo plaćen, stoga je Domenico školovan kod kuće i svećenika. Vincent Novello se prisjeća kako je Domenico Dragonetti imao praznovjeran običaj ukrasti očevu gitaru i otići u udaljen kutak kuće te vježbati na njoj. Osim gitare naučio je svirati i violinu, a znanje s violine prenio je na kontrabas. Jednog dana iznenadio je sve tako što je pratio violinista Doretija u javnosti. Nakon toga, Doretta je nagovorio dopuštenje njegovog oca Pietra da ga Domenico prati na koncertima po Veneciji.

Sa samo 13 godina dobio je posao vođe dionice "primo basso". Njegova slava se proširila i ponudili su mu posao u Sankt Petersburgu te su mu odmah povisili plaću u Veneciji. 1794. godine napustio je Veneciju i otišao u London. Dragonetti i njegov blizak suradnik Robert Lindley, izvodili su za londonsku publiku virtuozna djela. Znao je čak svirati dionicu druge violine na kontrbasu. Njihova suradnja je potrajala 50 godina, te je duo postao stalna postava bez koje niti jedan muzički festival nije bio potpun.

1798. godine Dragonetti je otišao u Beč kako bi se ponovno susreo sa Haydnom kojeg je upoznao u Londonu. Dragonetti je bio oduševljen Haydnovim oratorijem "Stvaranje" koje je tada završio. Haydn je napisao i koncert za kontrabas koji je, nažalost, izgubljen.

Sljedećih 12 godina nemamo puno izvora osim pisama iz kojih saznajemo da je nastavio svirati u Londonu, a 1808. godine vraća se u Beč gdje upoznaje Beethovena. Dragonetti je odsvirao njegovu sonatu za violončelo nakon čega je Beethoven "skočio" od klavira i zagrlio ga. 1814. ponovno nastupa na velikim festivalima u Chesteru i Birminghamu.

Bio je neizmjereno popularan na muzičkim okupljanjima za koje je skladao pjesmu "Oh! yes, our love, and all its hours".

21. siječnja 1825. godine, Dragonetti je poslao pismo filharmoniji u kojem pristaje svirati na prvoj izvedbi u Londonu: *"Obavještavam direktore filharmonije da ću prihvatiti posao za sljedeću sezonu po cijeni od 10 gvineja i da ću izvoditi sola Beethovenove nove simfonije, ali ako sam pozvan da sviram bilo koja druga sola, očekujem 5 gvineja za svaku noć koju sam pozvan. Moram napomenuti, da sam vidio Beethovenovo djelo prošle nedjelje i da sam ga vidio ranije, tražio bih dvostruko više. Stoga moram biti plaćen 5 gvineja za svaki stavak Beethovenove simfonije."*^{III}

Vincent Novello predao je sve Dragonettijeve rukopise britanskom muzeju i rekao: *"Ostavio mi je oporukom jedan od najcjenjenijih i najdražih prijatelja Signor Dragonetti. Imao sam rijetku sreću i veliki blagoslov da budem blizak i tretiran kao omiljen i pouzdan prijatelj preko četrdeset godina"*. 1845. godine Dragonetti ide na posljednje putovanje da svira na Beethovenovom festivalu. Sljedeće proljeće umire u 83. godini života. Dragonetti se nikada nije oženio, ali je rekao u jednom od svojih govora: *"...moja žena, moj kontrabas..."*.

Domenico Dragonetti na trožičanom basu

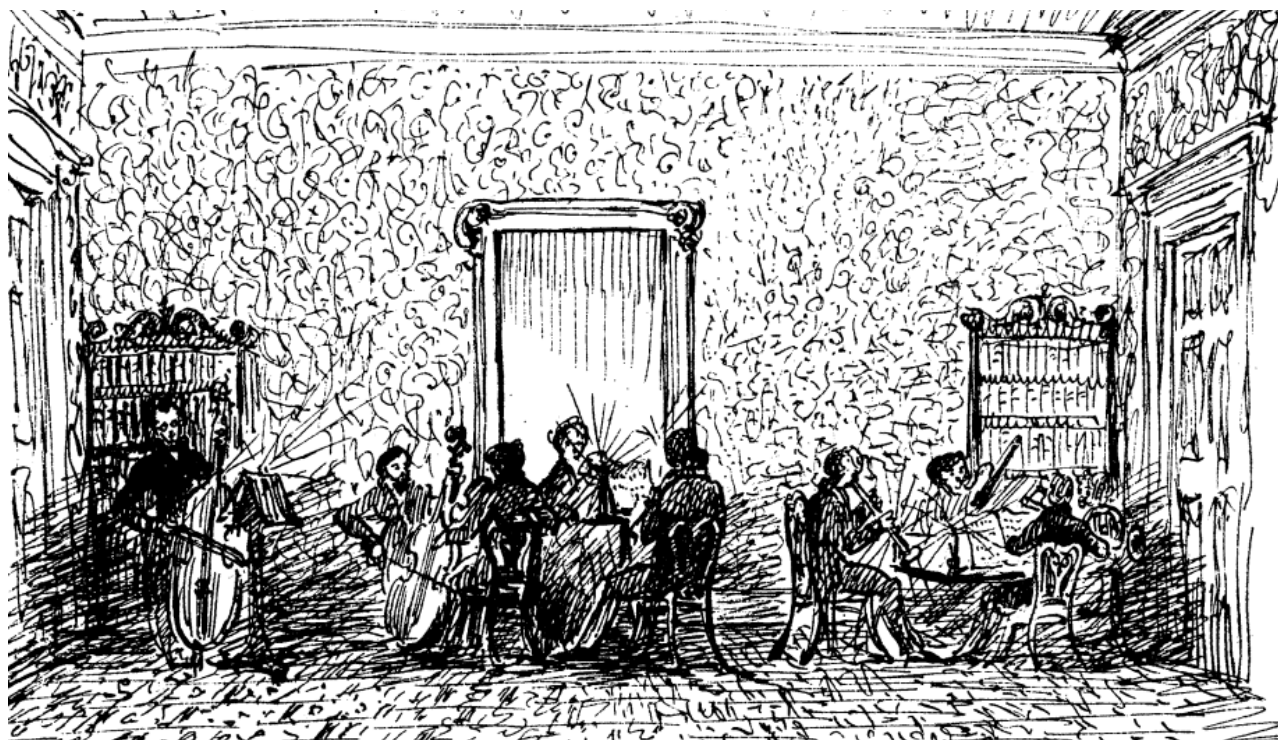
^{III} Doernberg, Erwin. "Domenico Dragonetti: 1763-1846." *The Musical Times* 104, no. 1446 (1963): 547

2.2 Utjecaj Domenica Dragonettija

Na svakoj izvedbi Dragonettija u publici bi se pronašao neki kontrabasist koji bi iznenada uočio potencijal tog instrumenta. Rezultat toga je nagla pojava virtuoznih kontrabasista poput Johanna Hindla koji je postao imitator Dragonettija. Svirao je varijacije u stilu Paganinija s puno različite harmonizacije.

Beč je imao novog kontrabas virtuoza Josepha Kaempfera koji je bio član Esterhazy orkestra pod vodstvom Haydna. Kao i Dragonetti, otputovao je iz Beča u London gdje su kontrabasisti bili cjenjeniji.

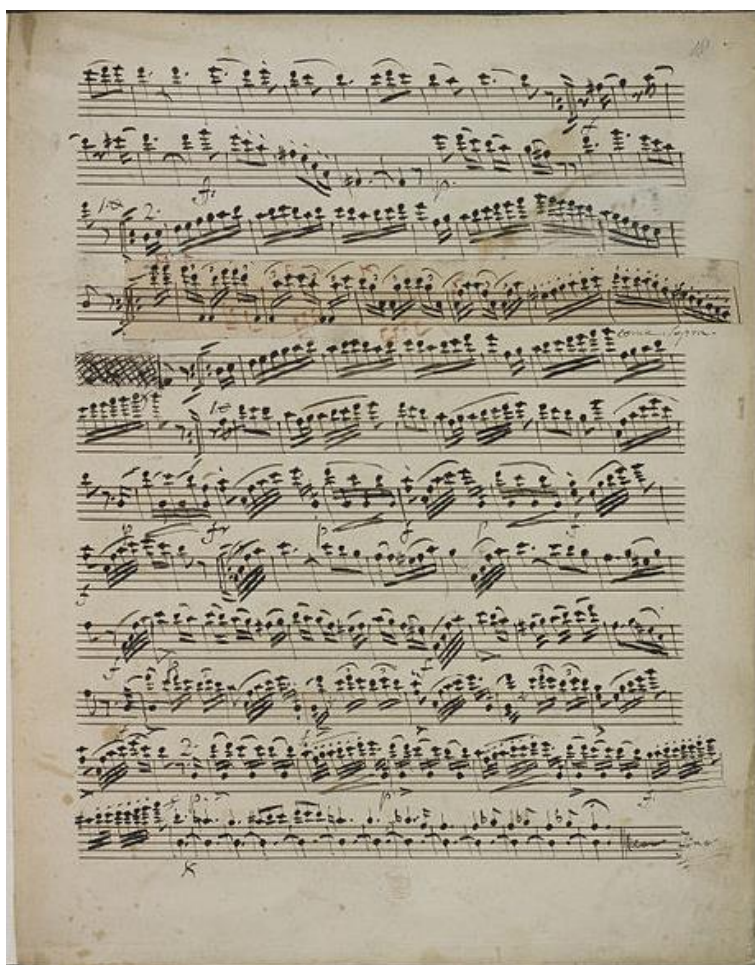
Iz tadašnjih nebrojenih izvještaja znamo da je Dragonettijeva pojava imala odlučujuću ulogu u orkestru.

Travanj, 1843.; Waterloo Hotel; Uskrs

Uoči prve izvedbe Beethovenove 9. simfonije 1824. godine, skladateljevi prijatelji bili su jako zabrinuti za dionicu kontrabasa. Recitativ na početku zadnjeg stavka 9. simfonije bio je jako zahtjevan i mnogi su preispitali Beethovenove namjere. Shindler je upitao Beethovena: *“Koliko kontrabasa će izvoditi recitativ. Je li to moguće? Svi? Svirano strogo u tempu, ne bi trebalo biti problema, ali da svi sviraju raspjevanim tonom, nastat će problemi na probi”*^{IV}.

1825. godine George Smart posjetio je Beethovena i također preispitivao njegove namjere vezane za recitativ i velike poteškoće koje su imali u Londonu. Nakon tog razgovora, violinist Mayseder mu je odgovorio: *“Svi kontrabasisti sviraju recitativ, ali postoje glasine da je recitativ zapravo napisan za Dragonettija”*^V.

Domenico Dragonetti; koncert za kontrabas

---

^{IV} Doernber, Erwin op. Cit. str 547

^V Doernber, Erwin op. Cit. str 547

3 Ludwig van Beethoven

3.1 Biografija

Ludwig van Beethoven najstarije je dijete Johanna i Marie Magdalene van Beethoven. Obitelj mu je flamanskog podrijetla, a djed se prvi doselio u Bonn tako što je postao "Kapellmeister"^{VI} zbora. Kao i većina slavni skladatelja 18. stoljeća, Beethoven je rođen u muzičkoj obitelji. Iako se na prvu činila kao perspektivna, Beethovenova obitelj postajala je sve siromašnijom smrću njegovog djeda 1773. godine i alkoholizma njegovog oca.

Školu je morao napustiti s 11 godina, a već s 18 godina postao je uzdržavatelj obitelji. Otac Johann uočio je njegov talent na klaviru te ga pokušao poput Mozarta proslaviti riječima "čudo od djeteta" u čemu nije uspio. Promjenom vlasti 1780. godine, nadbiskupija Bonn postala je veliki grad. U Bonnu su se otvorili fakulteti i orguljaš Christian Gottlob Neefe postaje Beethovenov profesor. Ubrzo nakon toga, Beethoven postaje asistent, a samo godinu dana kasnije, 1783. godine, postaje orguljaš operne kuće Bonn.

Maximilian Francis, tadašnji nadbiskup Bonna, Beethovena je poslao da uči od Mozarta u Beču. Nažalost, brzo je prekinuo putovanje zbog smrti majke. Mozart je bio jako impresioniran Beethovenom sposobnošću improvizacije te je rekao: "Ovaj mladić će proslaviti svoje ime u svijetu".

Ludwig van Beethoven; J. K. Stieler; 1820.

Ubrzo postaje profesor i podučava bogatu djecu plemića.

---

^{VI} njemački izraz za zborovođu

Nakon smrti Josepha II., Beethoven je bio pozvan da napiše pogrebnu odu. Djelo nije izvedeno jer su se drveni puhači orkestra žalili da su pasaži preteški. Tek krajem 19. stoljeća je praizvedeno, kad su pronađeni rukopisi u Beču kojima je potvrđena autentičnost skladatelja Johanna Brahmsa.

Haydn na putu za London prolazi kroz Bonn i upoznaje Beethovena koji mu pokazuje svoje kompozicije. Haydn je bio impresioniran Beethovenom te je htio da bude njegov učenik nakon povratka iz Londona. Beethoven je pristao i 1792. godine zauvijek napušta Bonn. Do tada, Beethoven je stvorio reputaciju njemačkog virtuoznog klavirista s velikim talentom improvizacije.

Beethoven se 1795. godine predstavio Beču kao virtuozni skladatelj - izvođač. 1800. godine objavljuje svoju prvu simfoniju uz pomoć Haydna i Mozarta. Svo vrijeme Beethoven se držao okvira skladateljskih tehnika 18. stoljeća. Nakon 1801. godine, Beethoven metodično i polako pomiče granice skladanja. Sa samo 30 godina saznaje da gubi sluh, a 1819. godine postaje potpuno gluh. No, to ga nije spriječilo da sklada, što pokazuje njegovu veličinu.

1827. godine Beethoven je preminuo i na sprovodu se okupilo između 10.000 i 30.000 ljudi. Beethovenove simfonije (posebice 3., 5. i 9.) utjecale su na razvoj romantizma i velikih kompozitora poput Hectora Berlioza, Gustava Mahlera, Čajkovskog i mnogih drugih.

Beethoven s prijateljima; Albert Grafle

3.2 Dionica kontrabasa u simfonijama

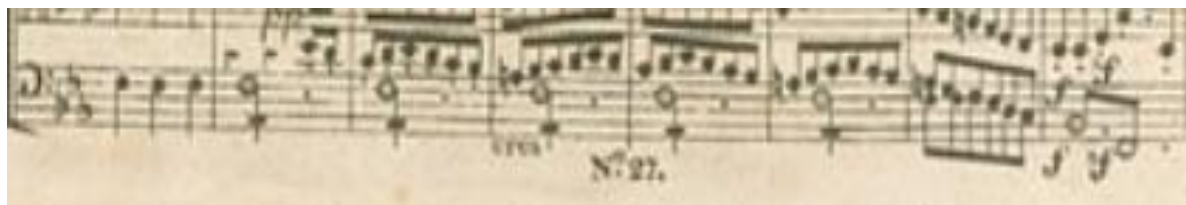
Poučen od Haydna i Mozarta, Beethoven u svojoj 1. i 2. simfoniji udvostručava dionicu violončela i kontrabasa te se drži okvira skladanja tog razdoblja. Kao Haydn, pojavom težih pasaža upisuje pauze ili pojednostavljuje dionicu kontrabasa.

L. van Beethoven, simfonija br. 1

Beethovenova 3. simfonija smatra se prvom romantičnom simfonijom. Odstupa od klasične forme, harmonije i duljine trajanja. Posvećena Napoleonu Bonaparteu, ali nakon što se okrunio za cara 1804. godine, Beethoven je obrisao tu posvetu i nazvao ju "Simfonia Eroica" što znači herojska simfonija. Simfonija u četiri stavka i skoro dvostruko dulja od bilo koje Mozartove i Haydnove.

3. simfonija, kao i svaka sljedeća koju je Beethoven napisao, odstupa od okvira udvostručavanja dionice. U toj simfoniji violončelo se oslobađa okvira bas instrumenta i postaje solo instrument. U trenucima solo nastupa violončela, kontrabas bi imao pauze i bio izostavljen ili imao pedalne tonove i pizzicata^{VII}.

L. van Beethoven, simfonija br. 3, primjer 1.

^{VII} sviračka tehnika izvođenja nota sa prstima

L. van Beethoven, simfonija br. 3, primjer 2.

Scherzo, III. stavak u 3. simfoniji, je brzi stavak (allegro vivace) u trajanju od šest minuta. Kontrabas dionica Scherza nije pojednostavljena te je postala štivo gotovo svake audicije danas.

L. van Beethoven, simfonija br. 3 Scherzo

Beethovenova 5. simfonija u c-molu jedna je od najizvođenijih simfonija klasične glazbe. Markantan i jezgrovit početni motiv glazbeno je gradivo za cijeli stavak. Simfonija je praizvedena 1808. godine u Beču. Nije odmah najbolje prihvaćena, ali ubrzo je postala Beethovenovo najbolje postignuće do tog trenutka njegove karijere.

5. simfonija je veliki iskorak za razvoj violončela i kontrabasa. Prvi put u povijesti stavljeni su u prvi plan orkestra. Violončela u stavku Andante, a kontrabasi u Scherzu.

Scherzo započinje melodijskom linijom kontrabasa i violončela u pianissimu. Tema je u pianissimu i ima različita proširenja.

Allegro $\text{♩} = 96$
 unis. *pp* *poco rit.* *a tempo* *pp* *sfz*

14 *poco rit.* *a tempo* *f* *Corni*

L. van Beethoven, simfonija br. 5, Scherzo

22 *cresc.* *arco* *ff* *Vello Cb.*

37 *unis.* *f*

17

18 *f* 1. 2.

36

L. van Beethoven, simfonija br. 5 trio

9. simfoniju Beethoven je pisao skoro 10 godina, a ista je prazvedena 1824. godine u Beču. Orkestracija je bila velika stoga je Beethoven trebao najveći orkestar do tada. Simfonija je posvećena kralju Prusije, Fredericku Williamu III.

Beethovenova 9. simfonija puni je prikaz Beethovena kao romantičara. Kao i svaka prethodna simfonija, Beethoven je pomicao granice kontrabas dionice. Recitativ na samom početku zadnjeg stavka, koji je most između instrumentalne i vokalne glazbe, pokazuje čvrste dokaze da kontrabas sazrijeva u samostalnu dionicu.

L. van Beethoven, simfonija br. 9, recitativ

Nakon recitativa dolazi himna ode radosti kao solo kontrabasa i violončela na koju se uključuje i zbor. Tekst ode radosti napisao je Friedrich Shiller.

L. van Beethoven, simfonija br. 9, Oda radosti

Hector Berlioz izjavio je u svom traktatu komentar na dionicu kontrabasa: "Nije moguće da kontrabasi odsviraju note tako brzo; i nitko još nije objasnio kako vješt čovjek u instrumentaciji poput Beethovena je mogao zaboraviti na tehničke aspekte instrumenta"^{VIII}.

^{VIII} Berlioz, Hector, A Critical Study of Beethoven's Nine Symphonies, (London: Wm. Reeves, 1913), str. 114

L. van Beethoven, simfonija br. 9, slovo M

Odgovor na Berliozovo pitanje krije se upravo u Dragonettiju. Beethoven je bio inspiriran Dragonettijem i pojavom virtuoznih kontrabasista. Pomicao je granice jer je znao da postoje kontrabasisti koji mogu to i odsvirati.

4 Zaključak

Haydn i Mozart skladatelji su koji su svojim pojednostavljivanjem i udvostručavanjem dionice uvelike utjecali na put kontrabasa ka samostalnoj dionici. Izbacivanjem čembala iz orkestra otvorio se novi put orkestracije i uloge instrumenata u orkestru. Svojim načinom zapisivanja nota dionice kontrabasa postavili su temelje zapisivanja nota u partituri.

Domenico Dragonetti postavlja nove standarde sviranja instrumenta. Rezultat toga bila je nagla pojava virtuoznih kontrabasista koji su u orkestrima pokazali velikim skladateljima mogućnosti kontrabasa i inspirirali ih za sve teže partiture. Osim virtuoznih kontrabasista, Dragonetti je utjecao i na Beethovena koji je napravio najveći iskorak na putu kontrabasa ka samostalnoj dionici. U 3. simfoniji Beethoven se odmaknuo od udvostručavanja dionice i započeo novo razdoblje u skladanja za kontrabas. S takvom skladateljskom tehnikom, Beethoven je promijenio ulogu kontrabasa u orkestru i napravio put za Berlioza, Verdija i Wagnera da naprave slijedeći korak u razvoju dionice kontrabasa.

5 LITERATURA

- I. Capell, Richard. 1938. "BEETHOVEN." *Music & Letters* (Oxford University Press).
- II. Dahlhaus, Carl. 2007. *Glazba 19. stoljeća*. Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo.
- III. DeMatteo, Edward D. 1957. "THE HISTORY AND DEVELOPMENT OF THE DOUBLE BASS."
- IV. Doernberg, Erwin. 1963. "DOMENICO DRAGONETTI: 1763-1846." (Musical Times Publications Ltd.).
- V. n.d. *Ludwig van Beethoven*. <https://www.britannica.com/biography/Ludwig-van-Beethoven>.
- VI. Pestelli, Giorgio. 2008. *Doba Mozarta i Beethovena*. Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo.
- VII. Treitler, Leo. 1980. "History, Criticism, and Beethoven's Ninth Symphony." (University of California Press).